

СУФІКС -ТВ(А): ПОХОДЖЕННЯ Й ФУНКЦІЇ

SUFFIX -TV(A): ORIGIN AND FUNCTIONS

Сабліна С.В.,

orcid.org/0000-0001-7040-6258

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Запорізького національного університету

У статті з'ясовано питання історії, структурно-семантичних і словотвірних особливостей похідних іменників із суфіксом -тв(а). Виявлено, що в праслов'янській мові в незначній, але показовій кількості девербативів суфікс -тв(а) закріпив ті функції, які виявлятимуться ідентифікувальними й в інші періоди розвитку української мови: продукування абстрактних віддієслівних назв, зокрема найменувань процесуальних дій, локативів, девербативів із семантичним відтінком результату дії.

Мовні факти з пам'яток XI–XIII століть в основному доводять здатність суфікса -тв(а) творити іменники від дієслівних основ, але піку продуктивності в давній русько-українській мові цей формант не досяг, хоч варто зважати на функційно-стилістичну обмеженість конфесійним стилем та, відповідно, старослов'янською мовою пам'яткового фонду XI–XIII століть. Тому припускаємо, що ті похідні з -тв(а), котрі вдалося реконструювати в праслов'янській мові, ймовірно, лишалися в узусі русько-української мови.

Аналізований формант -тв(а) у віддієслівних іменниках жіночого роду також зафіксовано у світських і церковних пам'ятках, які співвідносимо з періодом побутування староукраїнської мови. І хоч переконливої кількісної динаміки зафіксувати не вдалося, поява нових дериватів свідчить про маркування суфіксом -тв(а) девербативів на позначення назв предметного процесу та із семантичним відтінком результату дії.

Віднайдені похідні на -тв(а) в окремих обстежених джерелах нової української мови дають підстави для поки що обережних висновків про незначне зростання продуктивності аналізованого форманта. Утім, гадаємо, це свідчить все ж про повнішу фіксацію лексичного фонду української мови в новоукраїнський період, яка не є релевантною загальній картині продуктивності суфікса -тв(а), хоч помірну продуктивність аналізований формант виявляє в діалектному словотворі.

Огляд історії суфікса -тв(а) свідчить, що він хоч і не виявляв переконливої продуктивності кількісно, але, починаючи з праслов'янської мови, зберіг здатність утворювати іменники таких лексико-словотвірних типів: назви процесуальної дії, локативи, девербативи із семантичним відтінком результату дії, деякі девербативи з конкретним значенням.

Ключові слова: суфікс -тв(а), іменники жіночого роду, лексико-словотвірний тип, девербатив, десубстантив, праслов'янська мова.

In the article clarifies the issues of history, structural-semantic, and word-forming features of derived nouns with the suffix -tv (a). It was found that in the Proto-Slavic language in a small but indicative number of deverbatives the suffix -tv (a) fixed the functions that will be identifiable in other periods of Ukrainian language development: production of abstract verb nouns, including names of procedural actions, locatives, deverbatives with the semantic shade of the result of an action.

Linguistic facts from the monuments of the XI-XIII centuries mainly prove the ability of the suffix -tv (a) to create nouns from verb bases, but it did not reach the peak of productivity in the ancient Russian-Ukrainian language, although functional and stylistic limitations of confessional style and accordingly, in the Old Slavonic language of the monument fund of the XI–XIII centuries should be taken into consideration. Therefore, we assume that those derivatives of -tv (a), which were reconstructed in the Proto-Slavic language, probably remained in the non-literary form of the Russian-Ukrainian language.

The analyzed formant -tv (a) in feminine verb nouns is also recorded in secular and ecclesiastical monuments, which are correlated with the period of existence of the Old Ukrainian language. And although convincing quantitative dynamics could not be recorded, the emergence of new derivatives indicates the marking with the suffix -tv (a) deverbatives to denote the names of the objectified process and the semantic nuance of the result of the action.

The found derivatives on -tv (a) in some surveyed sources of the new Ukrainian language give grounds for so far cautious conclusions about a slight increase in the productivity of the analyzed formant. However, we think that this indicates a more complete fixation of the lexical fund of the Ukrainian language in the New Ukrainian period, which is not relevant to the general picture of the productivity of the suffix -tv(a). Although the analyzed formant shows moderate productivity in dialect word-formation.

A review of the history of the suffix -tv (a) shows that although it did not show convincing productivity quantitatively, but starting from the Proto-Slavic language it retained the ability to form nouns of such lexical and word-forming types: names of procedural actions, locatives, deverbatives with semantic nuance some deverbatives with a specific meaning.

Key words: suffix -tv(a), feminine nouns, semantically-derivative type, verbal nouns, substantive, Proto-Slavic language.

Постановка проблеми. Інвентаризація й аналіз словотвірних ресурсів, опис історії й виявлення словотвірного потенціалу окремих формантів, навіть малопродуктивних, і досі серед актуальних завдань вітчизняної історичної дериватології: «Невідкладним завданням сучасної української діяхронічної дериватології є виявлення закономірностей формування й подальшого розвитку словотвірної системи мови, що вимагає попередніх ґрунтовних досліджень еволюції окремих словотвірних категорій, розрядів, типів» [4, с. 169].

Вичерпна історія українського словотворення неможлива без деталізації тих фрагментів, які стосуються її периферії, куди входить і віддієслівний суфікс -тв(а). Опис цього суфікса як словотворчого засобу, встановлення його походження й виявлення історії продуктивності в той чи той період важливі ще й тому, що такі малопродуктивні форманти, хоч і не формують, але доповнюють загальну історично-словотвірну картину української мови, яка продовжує створюватися.

Реєстр іменників на -тв(а) малоінформативний навіть на матеріалі сучасної української мови, фрагментарно описана семантико-дериваційна поведінка цього форманта в інші періоди розвитку української мови, а тому лишається відкритим питання становлення його словотвірних функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виявлення функцій іменникового суфікса -тв(а) через семантико-словотвірну таксономію іменників провадилося принагідно в українському мовознавстві [7]. Тому можна стверджувати, що іменники з суфіксом -тв(а) вивчені фрагментарно: зокрема, не встановлений їх склад з урахуванням ужитку в літературній нормі й узусі, не диференційовані їх лексико-словотвірні типи, фрагментарно описані особливості словотвірної специфіки таких іменників. Тим часом «Узагальнений опис динаміки афіксальної дериваційної системи українського іменника можливий лише за умови попереднього опрацювання історії окремих формантів...» [1, с. 5], зокрема й тих, що незначно розвинули свою продуктивність або ж втратили її.

Російська дослідниця А.В. Войтенко, яка здійснила структурно-словотвірний і лексико-семантичний аналіз іменників на -тв(а) на матеріалі діалектної та літературної форм російської мови, стверджує, що «праці, присвячені аналізу цього словотвірного типу <...> практично відсутні» [2]. Хоча походження цього афікса було описано в роботах із порівняльно-історичного мовознавства [5; 2].

У лексикографічних реєстрах сучасної української мови формант -тв(а) хоч зафіксовано, але докладно не диференційовано. Л.М. Полюга

формант -тв(а) кваліфікує як «суфікс в основах іменників жіночого роду, що вказує на об'єкт дії тощо, непоширений» [6, с. 387]. У словнику афіксальних морфем української мови форматив -тв- представлено в індексі суфіксальних одиниць [8, с. 71], але в інших лексико-словотвірних типах, ніж віддієслівні іменники. Тим часом у словах типу *бри-т-в-а*, *моли-т-в-а* автори частотно-валентного словника афіксальних морфем подають два суфікси.

Постановка завдання. З'ясування питань історії продуктивності маловивчених формантів серед засадничих завдань історичного словотвору не випадкове, адже дозволяє максимально деталізувати словотвірні типи й підтипи як узвичаєні й потенційні моделі деривації в українській мові різних періодів розвитку. А вивчення історії та встановлення функцій малопродуктивних формантів деталізує периферію словотвірної системи української мови.

Мета розвідки – виявити лексико-словотвірну специфіку праслов'янських іменників жіночого роду із суфіксом -тв(а), окреслити функції форманта через встановлення семантико-словотвірних типів і підтипів похідних іменників у праслов'янській, давній русько-українській та староукраїнській мовах.

Виклад основного матеріалу. Серед помірно продуктивних формантів праслов'янської мови суфікс -тв(а) (*tua) ідентифікував здебільшого віддієслівні іменники, представлені не надто розгалуженою системою лексико-словотвірних типів.

1. Суфікс -тв(а) (*tua) виник унаслідок приєднання *ā* до основи на -теу і утворив назви зрядь, дій і результатів певної дії [3, с. 120]. А. Мейє кваліфікував -тв(а) як складний слов'янський суфікс, який давав певну кількість абстрактних віддієслівних іменників. Вчений виділяв разом із -тв(а) ще кілька праслов'янських суфіксів (*-itje, -ostь, -ьstvo), де -т- був головним компонентом [5, с. 296].

2. Приблизна кількісна характеристика «певна кількість абстрактних віддієслівних іменників», ужита вченим, цілком справедлива з огляду на складність реконструкцій праслов'янських похідних. Але й суцільна вибірка з «Этимологического словаря славянских языков: Праславянский лексический фонд» підтверджує той факт, що іменників жіночого роду з формантом -тв(а) у праслов'янській мові зафіксовано близько тридцяти й вони здебільшого позначають назви предметного процесу: *bitva 'бита, бій' < *biti 'бити, ударити' [ЭССЯ, II, с. 101]; *bьdѣtva < *bьdѣti 'не спати, стежити, спостерігати', цей праслов'янський

девербатив підтверджений єдиним прикладом у старочеській мові – *bděbta* ‘неспання’ [ЭССЯ, III, с. 109]; **kolitva* ‘забий тварин, вбивання кілків у винограднику’, у церковнослов’янській ще ‘місце забою тварин’ < **koliti* ‘зарізати, колоти, забивати(кілки)’. Назва такої процесуальної дії представлена в сучасних сербській і хорватській мовах та діалектах словенської [ЭССЯ, X, с. 137]; **kositva* ‘косовиця, процес скошування’ < **kositu* ‘косити, зрізати траву’ [ЭССЯ, XI, с. 143]; **gonitva* ‘гонитва, погоня, переслідування’ < **goniti* ‘переслідувати, гнати’ [ЭССЯ, VII, с. 23]; **gositva* ‘пригощання, бенкет’ < **gostiti* ‘пригощати, приймати, ходити в гості’ [ЭССЯ, VII, с. 66]; **gubitva* зі значенням ‘убивство’ зафіксовано в церковнослов’янській та давньоруськоукраїнській мовах < **gubiti* ‘знищувати, псувати, губити’ [ЭССЯ, VII, с. 166]; **litva* ‘виливання, злива, кількадечний сильний дощ’ < **liti* ‘лити, текти, іти(про дощ)’ [ЭССЯ, XV, с. 159]; **lovitva* ‘лови, полювання, переслідування’ < **loviti* ‘ловити, хапати, полювати’ [ЭССЯ, XVI, с. 108]; **meltva* ‘молотьба, помол’ < **melti* ‘молоти, бити, подрібнювати’ < і-с. **mel* ‘подрібнювати, молоти’ [ЭССЯ, XVIII, с. 91]; **melztva* < **melzti* ‘доїти, смоктати’, тільки в словенській мові *mlěstva* – назва опредметненого процесу та ще ‘молозиво’, у російських діалектах вживається зі значенням ‘посуду, у який доять молоко’ [ЭССЯ, XVIII, с. 96]; **modlitva* ‘молитва, звернення до Бога’ < **modliti* ‘звертатися до Бога з проханням, приносити в жертву тварин, їжу, напої’ [ЭССЯ, XIX, с. 92]; **mytva* ‘процес миття’ < **myti* ‘мити’ [ЭССЯ, XI, с. 83]; **oratva* ‘процес орання’ < **orati(I)* ‘орать, оброблювати землю’, у старочеській й старословенській – оброблена земля [ЭССЯ, XXXII, с. 111].

Іншу кількісно меншу підгрупу іменників з абстрактним значенням становлять девербативи із семантичним відтінком результату дії (nomina acti): **dbrstva* ‘травій, щєбінь, пісок’ < **dbrati* ‘дерти, рвати’ [ЭССЯ, V, с. 226]; *mertva* < **mertti* ‘помирати’. Укладачі словника припускають місцевий новотвір замість давнішого **morь* [ЭССЯ, XVIII, с. 102].

Незначною кількістю представлені в праслов’янській мові девербативи на -tva з конкретним значенням. У межах цього лексико-словотвірного типу можна виділити два підтипи. Перший підтип – конкретні іменники п. instrumenti: **britva* ‘бритва’ < **briti* ‘зрізати, знімати, голити, стригти’ [ЭССЯ, III, с. 32]. Ф. Славський походження девербатива **britva* уточнює: nomen actionis(*britev*) > nomen instrumenti **britva*, [9, I, с. 381]; **lěstva* ‘дра-

бина’, у чеській – ‘вішак’) < *lězti* ‘повзти, лізти’ [ЭССЯ, XIV, с. 246].

Інший підтип – девербативи на позначення місця, яке виникло в результаті дії людини чи природи (n. loci): *břrtva* ‘дупло’ < **břrtь* ‘просвердлений, видовбаний отвір, заглибина’ [ЭССЯ, III, с. 132]; **grabitva* ‘гребля сіна’ < **grabiti +tva*, де **grabiti* ‘гребти, згрібати граблями, хапати руками’ [ЭССЯ, VII, с. 97]; **letva* в білоруських та російських діалектах ‘отвір для бджіл у вулику, літок’, а в українських поліських говірках – термін на позначення ‘роботи бджіл зі збору меду’ [ЭССЯ, XIV, с. 150].

Отже, суфікс -tva належить до помірно продуктивних формантів у праслов’янській мові. Усі деривати на -tva утворені від дієслів. Суфікс переважно продукував іменники з абстрактним значенням на позначення опредметненого процесу, рідше він виділявся в девербативах із конкретним значенням інструментальності та незначній кількості локативів.

3. Куди більш важливим, ніж встановлення походження будь-якого суфікса, зокрема малопродуктивного -тв(а), є виявлення історії становлення його функцій у всі періоди розвитку мови. Це дає змогу виявити його давній і сучасний словотвірний потенціал.

Пам’ятки русько-української мови обмежені функційно-стилістично конфесійним стилем та, відповідно, старослов’янською мовою. Тому похідні з -тв(а), котрі вдалося реконструювати у праслов’янській мові, ймовірно, лишалися в узусі русько-української мови й не часто траплялися в пам’ятках. І, хоча вони кількісно не надто представлені, ті випадки уживання іменників із -тв(а), котрі зафіксовані в писемних джерелах XI–XIII століть, усе ж дозволяють спостерегти деякі тенденції.

У пам’ятках русько-української мови суфікс -тв(а) також був ідентифікувальним для окремих віддієслівних іменників зі значенням опредметненого процесу, як і в праслов’янській мові: *мытва* [СДЯ, V, с. 84]; *путьва* [СДЯ, VI, с. 272]; *жатва* [СДЯ, VI, с. 401]. Апробована століттями здатність цього форманта сполучатися з дієслівними основами й утворювати іменники жіночого роду зафіксована в девербативах *паства* [СДЯ, VI, с. 352]; *молитва* [СДЯ, V, с. 14], *желитва* ‘журба, жаль’ [СДЯ, VI, с. 401], *женитва* [СДЯ, V, с. 272] *оратва* [СДЯ, VI, с. 151]. В.А. Войтенко, російська дослідниця віддієслівних іменників на -тв(а), наполягає на тому, що в період XI – XIII століть зі старослов’янської мови прийшли іменники *чудитва*, *колитва*, *оратва*, *путьва*, *желътва*,

вездатва [2]. Можна загалом погодитися із тим, що й похідні *хранитва* й *губитва* були створені за апробованою моделлю, хоч ідентифікуються згаданою дослідницею як старослов'янські оказіоналізми [2], створені в процесі перекладу церковних пам'яток із балканських оригіналів.

Окремі деривати на -тв(а) у вказаний період розширили семантику й стали багатозначними, наприклад, *ловитва* 'мисливство, риболовля', 'пастка', 'здобич, трофей', 'вид гри чи змагання' [СДЯ, IV, с. 420]; *клатва* 'клятва', 'заповіт', 'прокляття, побажання зла' [СДЯ, IV, с. 227]; *жатва* 'процес збирання хліба', 'літо' [СДЯ, VI, с. 401]; *паства* 'пасовище' 'отара духовна' 'наставництво, виховання' 'римське свято' [СДЯ, VI, с. 352]. Такі факти важливі, особливо щодо таких малопродуктивних суфіксів, як аналізований, оскільки створювалися умови для розширення лексикословотвірних типів іменників із -тв(а) й дериваційні можливості цього форманта.

4. Аналізований формант -тв(а) у віддієслівних іменниках жіночого роду також зафіксований у світських і церковних пам'ятках, які співвідносимо з періодом побутування староукраїнської мови. І, хоч переконливої кількісної динаміки зафіксувати не вдалося, поява нових дериватів свідчить про вживання суфікса -тв(а) в процесі утворення девербативів на позначення назв опредметненого процесу: *сіатва*, *жатва* 'жнива' [Тимч, I(зошитII), с. 908]; *яства* [МатТимч, I, с. 232] чи із семантичним відтінком результату дії: *лиштва* 'обшивка, оторочка' [СУМ XVI – п.п. XVII, XVI, 81] (Є. Тимченко подає як запозичення з німецького *Leiste* 'обшивка, кайма' [МатТимч, I, с. 406]), *катва* 'анкер, металева зв'язка для скріплення частин кам'яної споруди' [СУМ XVI – п.п. XVII, XIV, 60], *дратва* 'верва, шевське начиння' [МатТимч, I, с. 232].

5. Віднайдені похідні на -тв(а) в окремих обстежених джерелах нової української мови (здебільшого лексикографічних) дають підстави для поки що обережних висновків про незначне

зростання продуктивності аналізованого форманта, особливо в діалектному мовленні. Утім, гадаємо, це свідчить все ж про повнішу фіксацію лексичного фонду української мови в новоукраїнський період, яка не є релевантною загальній картині продуктивності аналізованого форманта.

Наприклад, у словниках української мови XIX – початку XX століття зафіксовані деривати з -тв(а) на позначення назв опредметненого процесу: *голтва* [Ж, I, с. 150], *говтва* [Ж, I, с. 147], *гонитва* 'гонитва й гоніння' [Гр, I, с. 308], *ловитва* 'ловля' [Гр, III, с. 217]. Девербативи на -тв(а) із семантичним відтінком результату дії: *горітва* [Ж, I, с. 153], *блитва* [Ж, I, с. 33], *лиштва* 'вишивка білими нитками у вигляді гладі' та 'обшлага рукавів жіночої чи чоловічої сорочки' [Гр, III, с. 209]. Віддієслівні іменники на -тв(а) з конкретним значенням: *лятва* 'погань' [Гр, III, с. 241]; *платва* 'деревний стовбур' та 'балка, паралельна сволюку' [Нік, с. 570]. Поодинокі девербативи п. Іосі: *пратва* 'місце на річці, де перуть білизну, проруб' [Нік, с. 621]. Окремі деривати та їхні варіанти вказують на те, що формант -тв(а), напевне, конкурував із суфіксами -ва та -ота: *голотва* (при голота) [Ж, I, с. 150], *жінотва* 'збірне жінки' [Гр, I, с. 486].

Помірну продуктивність аналізований формант виявляє в діалектному словотворі: *ялатва* 'товста балка, що є основою дерев'яної стіни' [СБГ, с. 685]; *піштва* 'вид шитва' [Сизько, с. 70], *платва* 'частина журавля, яким тягають воду' [Моск, 58].

Висновки. Навіть побіжний огляд історії суфікса -тв(а) свідчить, що він є ідентифікувальним для невеликої кількості девербативів здебільшого з абстрактним значенням. Хоч формант і не виявляв переконливої продуктивності кількісно, з часів праслов'янської мови утворював іменники 3-4 лексико-словотвірних типів чи підтипів: назви процесуальних дій, локативи, девербативи із семантичним відтінком результату дії, незначну кількість іменників із конкретним значенням.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Гр Словарь української мови. Збір. ред. журн. «Києв. Старина». Упорядкував з дод. власного матеріалу Б. Грінченко: у 4 т. Київ, 1907–1909. Т. 1. 494 с.; Т. 2. 573 с.; Т. 3. 506 с.; Т. 4. 563 с.

Ж Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар : у 2 т. Львів, 1886. Т. 1. 590 с.; Т. 2. 632 с.

МатТимч Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 т. Київ–Нью-Йорк : Преса України. Т. 1. 512 с.; Т. 2. 512 с.

Моск Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса : ОДУ, 1958. 78 с.

Нік Ніковський А.В. Словник українсько-російський. Київ : Горно, 1927. 864 с.

СБГ Словник буковинських говірок. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Москва : Рус. Язык ЛЕКСРУС, 1988–2012. Т. 1–9.

Сизько Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ, 1990. 100 с.

СУМ XVI – п.п. XVII Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів, 1994–2006. Вип. 1–13.

Тимч Історичний словник українського язика. Харків-Київ : ДВУ, 1930–1932. Т. 1. 937 с.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Вып. 1–38. Москва : Наука, 1974–2012.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоусенко П.І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина) : монографія. Запоріжжя–Ялта–Київ : ТОВ «ЛІПС», 2009. 250 с.
2. Войтенко А.В. Отглагольные имена существительные на -ТВ(А) в русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык». Москва, 2002. 21 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/otglagolnye-imena-sushchestvitelnye-na-tva-v-russkom-yazyke> (дата звернення: 02.11.2021)
3. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1966. 586 с.
4. Грещук В.В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 520 с.
5. Мейе А. Общеславянский язык / под ред. проф. С.Б. Бернштейна. Москва : Издательство иностранной литературы, 1951. 492 с.
6. Полюга Л.М. Словник українських морфем. Львів : Світ. 2001. 448 с.
7. Сіроштан Т.В. Назви дій в українській мові XI–XIII століть. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Філологія»*. 2017. Т. 31(1). С. 95–97.
8. Словник афіксальних морфем української мови / за ред. Є.А. Карпіловської. Київ : 1998. 441с.
9. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego. Słownik prasłowian'ski. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Т. 1–3. 1974–1979.